

Sõnumid põgenikelaagrisse: Armin Tuulse kirjad Liidia Tuulsele 1944. aastal

Tiina Ann Kirss*

Kunstiajaloolase Armin Tuulse (1907–1977) Rootsist saadetud kirjad abikaasa Liidia Tuulsele (1912–2012) ajavahemikust 8. september 1944 kuni 2. veebruar 1945 kuuluvad varasimate kirjade hulka, mis on säilinud eestlaste Suurele põgenemisele vahetult järgnenud nädalatest.¹

Sedavõrd varaseid, osalt ja paratamatult eelkõige olmelistest teemadest pajatavaid Eesti põgenike perekondlike kirju ei ole kerge leida. Kirjad, mida kasutati kas sideme loomiseks, esmaseks sidepidamiseks või orienteerumiseks võõras linnas, on järgmistesse elupaikadesse kolimisel suuremalt jaolt kaotsi läinud ja hävinud, olgugi et need võinuks olla pagenduse hili-sematel aastatel mälutoeks. Samas on mõistetav, et esimesi kohanemiskursusi võõral maal püüti unustada, eriti arvestades akuutselt päevakorral olnud keeleõpet ja olmelisi vajadusi ning kartust, et põgenikud võidakse Eestisse tagasi saata. Ometi olid kirjad üksteisest eraldatud pere-liikmete peaaegu ainus sidepidamisvahend. Kiirete sõnumite vahetamiseks sai küll kasutada ka telefoni, kuid orienteerumiseks kuulujuttudest tulvil atmosfääris tuli usaldada lähedaste kirju.

Selliseid perekondlike kirju, mis võivad talle olla kõikvõimalikes personaal- ja perekonnaarhiivides, ei ole seni sihipäraselt otsitud ega uuritud.² Sünteesivast käsitlusest paguluse esimestel kuudel vahetatud kirjadest, rääkimata võrdlevast käsitlusest Rootsi ja Saksamaale põgenenute kirjavahetuse kohta, on uurimisjärg veel kaugel.

Armin ja Liidia Tuulse koos pisipoja Taneliga (snd 1939) lahkusid Eestist kaljasel Juhani augustis 1944.³ Juhani tegi kokku üheksa reisi, mille vältel toimetati Saaremaalt kas Gotlandile või Stockholmi lähistele rannarootslasi ja teisi, kes suutsid sidemete, mõnikord ka valedokumentide alusel end laevale organiseerida. Kunstiajaloolase Kadri Asmeri sõnul tegi Tuulsete perekonna lahkumise Juhani pardal võimalikuks Rootsi riigiarhivaar Sigrid Curman.⁴ Ilmselt oli teekond Juhani pardal seekord rahulik. Kuna Tanelil diagnoositi Rootsisse

* Tiina Ann Kirss (1957), PhD, Eesti Kirjandusmuuseum, erakorraline vanemteadur, tiina.kirss@ut.ee.

¹ Armin Tuulse kirjad abikaasa Liidia Tuulsele ajavahemikust 8.09.1944 kuni 2.02.1945 on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivis, vt EKLA, 414, 25:22 ja EKLA, 414, 25:22a.

² Ametlikku kirjavahetust 1944. aasta sügisest siiski leidub, vt nt Balti Arhiiv Rootsi Riigiarhiivis (BARA), August Rei kogu, kartong 8. August Rei aruanne August Tormale põgenemisest ja põgenikest, 8.11.1944 ja August Rei kiri August Tormale, 8.11.1944. On ka isiklike kirjavahetusi, nt Bernard Kangro ja Karl Ristikivi vaheline kirjavahetus, vt K. Kumer-Haukanõmm. 1944. aasta suurpõgenemine ja eliidi lahkumine Eestist. – Tuna 2014, nr 4, lk 51.

³ Täpset kuupäeva ei ole võimalik kindlaks teha. Juhani reise märgib Edgar Saar oma artiklis „Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel“. – Tuna 2004, nr 3, lk 65.

⁴ K. Asmer. Letters from the Past: Armin Tuulse's Archive in Tartu. – Baltic Journal of Art History 2017, nr 13, lk 225–226; Kaja Kumer-Haukanõmm on väitnud, et põgenike sattumine teatud laevadele sõltus nii juhuselt, kuid vähemalt osaliselt ka nende sotsiaalsest staatusest ja varalisest seisust, vt K. Kumer-Haukanõmm. 1944. aasta suurpõgenemine, lk 51. Mujal mainib Kumer-Haukanõmm allikat, mida ei ole tema hinnangul suure põgenemise uurimisel seni kasutatud: „Kaasaegsetes üldkäsitlustes või koguteostes ei leia kahjuks tsiteerimist Sven-Alur Reinans, kes Rootsi statistikaameti, Eesti Komitee ja Heino (Tarm) Tombachi kogutud andmetele tuginedes on teinud põhjaliku analüüsi Rootsi jõudnud eestlaste sotsiaalsest struktuurist ning kokkuvõtteks leiab, et valdavalt jõudis võõrsile algharidusega lihtrahvas.“ Vt K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru (toim). Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud. Tartu, 2006, lk 122–146.

Armin ja Liidia Tuulse (ilmselt 1950. aastatel). Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), EKLA, A-241:990 ja 993

jõudmisel nakkushaigus, siis perekond lahutati: Liidia ja Tanel pidid jääma Medevi Brunnis⁵ karantiinilaagrisse, Armin aga Vikingshilli põgenikelaagrisse, kus ta sai varakult kontakti oma rootsi kolleegidega, kolis Stockholmi eeslinna Stocksundi ning sai asuda otsima oma perekonnale uut kodu.

Kaks aastat varem Tartu Ülikoolis doktoritöö „Die Burgen Estland und Lettland“ kaitsnud Tuulse oli viibinud stipendiaadina Rootsis juba doktorantuuri ajal.⁶ Valinud aastatel 1933–1941 Tartu Ülikoolis professorina töötanud kunstiajaloolase Sten Karlingi eeskujul ja juhendamisel oma erialaks keskaegsete kirikute uurimise, ei olnud Tuulsel raske 1944. aasta sügisel kolleegidega seniseid sidemeid edasi arendada ning jätkata Rootsis uurimistööd. Armin Tuulse mainib kirjades Liidiale mõningaid valmivaid artiklikäsikirju ja ka loengute pidamist. Ilmselt olid need toona veel kohalikule eestlaskonnale suunatud, sekka mõned ülikoolis peetud ettekanded, mis võisid regulaarselt alata alles 1946. aasta paiku.⁷ Samuti oli transpordil Rootsi kenasti säilinud märkimisväärne osa tema põgenemispagast ja ka eraldi ette saadetud hinnaline raamatukogu⁸ ning käsikirjad.⁹ Kui arvestada sedagi, et Armin Tuulse oli juba stipendiaadipõlves selgeks saanud rootsi keele, võib väita, et

⁵ Medevi Brunn on Skandinaavia vanim spaa, mis asub Motala vallas Vätterni järve idakaldal Rootsis Östergötlandi loodeosas, umbes 255 kilomeetri kaugusel Stockholmist. Põgenikelaager (karantiinilaager) moodustati Medevi Brunnis arvatavasti majutuskohtades, kus suviti elasid spaakülastajad.

⁶ Vt RA, EAA.5298. Armin Tuulse täiendas end aastatel 1936–1938 Königsbergis ja Stockholmis kunstiajaloo alal. 1938. aastal viibis ta pikemalt Stockholmi ülikooli juures koos Villem Raamiga, osaledes Põhjamaade ehituskunsti asjatundja Johnny Roosvaldi seminarides. Vt K. Asmer (koost). Märkmeid Armin Tuulse elust ja tööst. – Armin Tuulse. Linnad ja lossid. Eesti mõtteloo sari nr 114. Tartu: Ilmamaa 2013, lk 13.

⁷ Vt RA, EAA.5298. Armin Tuulse oli Stockholmi ülikooli dotsent 1952. aastast, korraline professor Põhjamaade ja võrdleva kunstiteaduse õppetoolis aastatel 1962–1974. 1966. aastast oli ta Rootsi Kuningliku Kirjanduse, Ajaloo ja Muinasesemete Akadeemia liige. Vt K. Asmer. Märkmeid Armin Tuulse elust, lk 14.

⁸ Oma kirjas 7. oktoobrist 1944 mainib Tuulse, et võib perekonna majanduslike raskuste leevendamiseks müüa ühe oma hinnalistest raamatutest: „Täna selgus, et saan oma materjali eest umbes 900 krooni, see aitabki meid üle esimesel, asutamise aastal. Kui see vajalikuks osutub, võin müüa ka mõne oma haruldasema raamatu, igal juhul aga mitte entsüklopeedia, mis on jõudnud ilusti ja raketeta pärrale.“

⁹ Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 5. oktoobrist 1944.

põgenemine tekitas tema teaduslikus töös minimaalselt katkestusi: jätkata oli võimalik senist uurimistööd ning selleks vajalik tugivõrgustik ja avaldamisvõimalused olid vaid n-ö küünarnuki kaugusel.¹⁰ Küll pidi tema pere jääma Medevi Brunni vähemalt 1944. aasta lõpuni ja tõenäoliselt veel pooleteiseks kuuks kauemgi, ilmselt selleks, et anda Tanelile maksimaalselt aega taastuda. Ajutist elamist vaheürikorterit mõttes ei olnud Liidiale ja Tanelile tarvis 1945. aasta alguses otsida, sest sealne põgenikelaager muudeti lühiajaliselt talvelaagriks. Üheskoos asusid Tuulsed uude korterisse Stockholmi lähedale Enskedesse elama alles 1945. aasta veebruaris.

Armin Tuulse kirjavahetus abikaasaga koosneb üle seitsmekümnest kirjast. Liidia kirjad Arminile on kaotsi läinud. Käesolevas artiklis vaadeldud 15 kirja, millest esimene on saadetud 8. septembril 1944. aastal, on algus elavale kirjavahetusele abikaasade vahel. Hiljem jätkati seda suviti aastatel 1946–1958, kui Armin oli perest eemal väljakaevamistel.¹¹ Seejärel suvised kirjad katkevad, sest pere sai puhata üheskoos. Järgmise 15 aasta vältel toimusid ühised puhkusereisid korrapäraselt Armini välitööpaikadesse Gotlandil ja hiljem Šveitsi.

Tuulsete ulatuslik kirjavahetus jõudis Eestisse Kirjandusmuuseumisse 2015. aastal ning korrastati pärast koroonapandeemiat aastal 2022. Osa Armini kirjadest on masinakirjas, need on kaheleheküljelised, kirjutatud sama paberi mõlemale poolele. Seitse kirja viieteistkümnest on kirjutatud käsitsi pliiaitsiga. Varased kirjad on kirjutatud ühe- kuni kaheleheküljelise vahel, mõnikord on nende vahele jäänud vaid paar päeva. Kirjade saatmisel tuli ette ka n-ö ristimine. Kirjade põhiteema on (enamasti vaikimisi) väikese Taneli tervis. Võimalik, et lisaks kirjadele liikusid sel tähtsal teemal ka suusõnalised teated.

Kirjad võimaldavad jälgida eesti haritlaste jõudmist Rootsi: Armin Tuulse teeb juttu nii perekonnasõpradest, kolleegidest, Eestist põgenenud avaliku elu võtmeisikutest (näiteks Johan Köpp, professor Gustav Ränk, Eerik Laid), eriti aga humanitaaridest ja kunstiinimestest (Peeter Arumaa ja Karin Luts, Eerik Haamer jne). Oma sünnipäeva 1. oktoobril kavatses Armin pühitseda sõprade ringis:

[– – –] mina aga kutsun oma poole külla Arumaa koos tema seadusliku abikaasa Karin Lutsuga. Nad on Jumal tänatud õnnelikult päralt jõudnud ja külastasid esmaspäeval mind. Arumaa saab teenistuse Stockholmis. Nendega koos samas paadis on veel tulnud kunstnik Nõmmik oma perekonnaga, proua Schönberg ja skulptor Jõesaar oma perega. Teisi tuttavaid aga ei ole paraku ikka veel saabunud. Gotlandis olevat küll ligikaudu 3000 eestlast, ning suurte vintsutustega saabus Soome kaudu üle 800 eestlast, – puuduvad aga ligemad andmed isikute kohta.¹²

Ajutiselt kerkib Armini kirjas nn Koerni „villa“ küsimus, mille tõstatas algselt Liidia.¹³ Erilist rõõmu paistab Armin tundvat sõber Hoffmanni saabumisest.

Kirjades on juttu ka kahest Armini külaskäigust pere juurde, esimene neist 18. novembril 1944, teine jõulude ajal 22. detsembrist järgmise aasta jaanuari alguseni. Oletatavasti käis ta Medevi Brunnis peret vaatamas varemgi, aga mitte tihemini kui kord kuus ja seda isegi siis, kui Taneli haigus võttis halva pöörde. Ühes kirjas vihjab Armin, et „transporte on harva“: buss viis Motalani, sealt sõltus laagrisse saamine kohalikust transpordist. Pikemaks jõuluaegseks

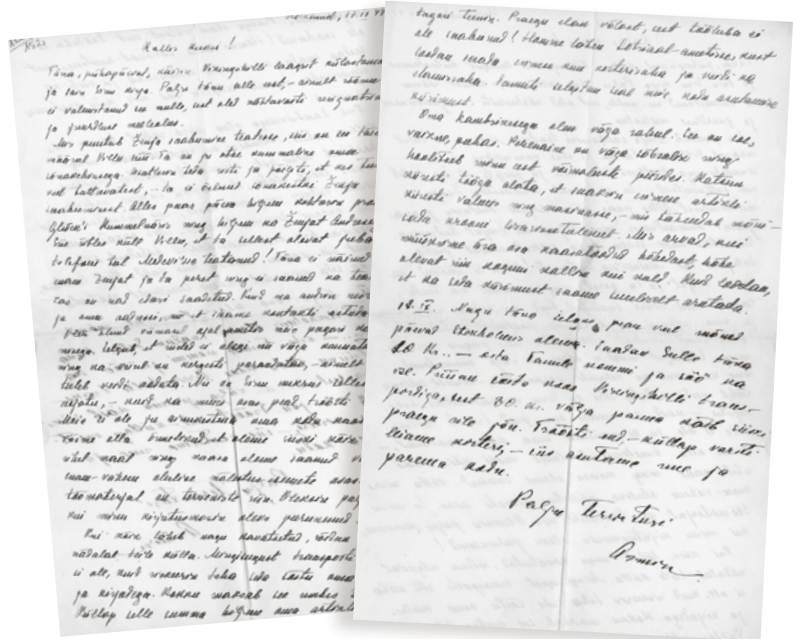
¹⁰ K. Asmer. *Letters from the Past*, lk 228.

¹¹ Üks osa perekonna hilisemast kirjavahetusest (1954–1962) on hoiul Rahvusarhiivis, vt RA, EAA.5298.

¹² Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 28. septembrist 1944.

¹³ Koerni „villa“ kohta vt lähemalt R. Kolk. Võrumaalt Stockholm. Tuulisui ja teised. Tallinn: Faatum, 1992, lk 99–100. Pärast sõja lõppu seadsid Raimond Kolk ja Villem Koern end koos abikaasadega sisse mahajäetud suvilas Lidingöl. Kui Liidia oli juba kergemeelselt ideega kaasa minemas, laidab Armin Tuulse selle mõtte maha: „Mis puutub ´Koerni villasse`, siis on see tüübiline suvemaja, ning osalt korrast ära – osaliselt remondiga saab seal korrastada kaks tuba, ning provisoorse köögi –, meil seal mingisuguseid eluvõimalusi ei ole.“ Vt Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 7. oktoobrist 1944.

Armin Tuulse kiri Liidia
Tuulsele 17. septembrist
1944. EKM, EKLA, 414,
25:22, l. 122/152

visiidiks leiab Armin ka kutsealase põhjenduse: nimelt oli Medevi Brunnis mitmeid uurimist väärivaid vanu maju.¹⁴

Paaris kirjas tänab Armin oma poega Tanut (Tanelit) ema kirjade vahele torgatud joonistuste eest,¹⁵ mida Armin nimetab kord ka „meisterlikeks“, lootes neid pojalt saada igas kirjas. Selleks saadab ta talle ka paki värvipliitseid. Kahjuks ei ole Taneli joonistusi säilinud, vähemalt Armini kirjades juures mitte. Muu hulgas püüab Armin Liidia kaudu Tanu tuju tõsta, lubades veel mõneti ebakindla küllasõidu eel, et „meister teeb talle [Tanule] vankri“ ja „et teda võivad oodata ka teised kingitused jõuluvana kompsus“.¹⁶

Olme ja perekonna tulevik

Üks keskne teema Armin Tuulse kirjades abikaasale on perekonnale püsiva korteri otsimise ja leidmisega seonduv. Neid otsinguid kirjeldab Tuulse põhjalikult ja arvata võib, et see teema oli tähtsal kohal ka abikaasa kirjades. Õnnestunud katses kirjutab Armin Tuulse 7. oktoobril 1944. aastal Liidiale järgmiselt:

Täna korraldasin meie korteri asju. Selgus nimelt, et ühes eellinnas on veel saada kahetoalisi kortereid (Enskede, 20 minutit trammiga sõita), mis valmivad aga alles 1. veebruariks. Enne seda ei ole mingisuguseid väljavaateid. Üür on 1795 krooni aastas, sissemaksu ei ole. Niipalju kui tunnen siinseid olusid, on need sobivad tingimused. Täna käisime jälle terve komisjoniaga kohapeal maju vaatamas, need on meeldivad, ning mis veel tähtsam, ümbrus on ilus ja kodune. Seal on kaunist loodust, ning majad on väikesed, aedu palju, nii et kogu ümbrus meenutab veidi Tähtvere linnaosa. Esmaspäeval lähen kohe hommikul korteribüroosse, ning kui keegi ei ole vahepeal sissemaksuga korterit omale meelitanud, üürin selle.¹⁷

¹⁴ Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 13. detsembrist 1944.

¹⁵ Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 7. novembrist 1944.

¹⁶ Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 20. detsembrist 1944.

¹⁷ Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 7. oktoobrist 1944.

Stocksund, 28. IX 44.

Kallis kuksi, see on ilusa kirja eest. Mind rõõmustas, et elate jälle ilusasti, ning et Tanu on jälle terve. Teda tuleb aga nüüd eriti hoida, sest haigusteist tulnute hulgas on levinud epideemiana difteeria. Sellepärast ka erilised ettevaatusabinõud laagrites, nagu näites selles, kus praegu asuvad Villu, Kleitsmann, Schlossmann ja palju teisi meie tuttavaid. Soom tuli sealt ilma luba küsimata ära, kuid nüüd ei oleks see enam võimalik, sest laager on piiratud traataiaga, ning seda valvavad sõjaväelased! Nii ei saa ma kahjuks Villule üle anda kirja, mis saadan selle postiga, raha jätan aga esialgu oma kätte, kuna on küsitav, kas ta seda kätte saab. Pirmidest osa olid juba mädanenud, teistmis veel terved olid, söime ära, - nii et kui Villu kord välja pääseb, saadastan uued asemele. Seda võiksid proua Koernile öelda. Ei vea minu kaudu Villule saadetud kirjade ja saadetistega!

Fühapäeval on siis meie peres tähtpäev, peame seda ainult kahjuks laenu lahuse pühitsema. Mäletad, - sinu sünnipäeval olid meil külalisteks proua Koern ja Arumaa oma pruudiga. Nüüd minu sünnipäeval teeme nii, et sina kutsud oma poole külla proua Koerni (et pidu õnnestuks, selleks saatsin sulle täna mõningad pennid), mina aga kutsun oma poole külla Arumaa koos tema seadusliku abikaasa Karin Lutsuga. Nad on Jumal tänatud õnnelikult päralt jõudnud ja külastasid esmaspäeval mind. Arumaa saab teenistuse Stokholmis. Nendega koos samas paadis on veel tulnud kunstnik Nõmmik oma perekonnaga, proua Schönberg ja skulptor Jõesaar oma perega (+). Teisi tuttavaid aga ei ole paraku ikka veel saavunud. Gotlandis ülevat küll ligikaudu 3000 eestlast, ning suurte vintsutustega saabus Soome kaudu üle 800. eestlase, - puuduvad aga ligemad andmed isikute kohta. Täna kuuslin, et Hiiumaal olevat üks eesti diviis, kelle toomiseks olevat ka samme astunud. Annaks taevast, et pääsenute hulgas oleks ka Härbi.

Täna külastasin Gustav Suitsu. Ka tema abikaasa on siin, ning suurte seiklustega on saabunud ka tütreid. Vanem tütar on olnud viimati ühel saksa laeval, mis on torpedeeritud, nii et teda tuli veest välja õngitseda sõsärki väel. Siis on ta läbi elanud Tallinna viimase suure pommitamise ning saanud junusliku paadiga tulema. Mis on meie romaan selliste seikluste kõrvall! Arumaa sõbra Ariste saatus on olnud kurb. Peale paranemist on ta läinud oma perekonda otsima, - kuna on saanud Riia ligidalt teateid, et lapsed on ~~saanud~~ emast lanus. Lätimaalt ei ole Ariste tagasi pääsenud, vana papi olevat aga jäänud naigena Tallinnasse. Ja - need on ainult üksikud juhud, millised ulatuvad meie kõrvu!

Nüüd elame siis Soomiga koos, ning meie ühine majapidamine on senini sobinud hästi. Ka oma tööga olen rahul, - töötan ju samade probleemidega, nagu varemaltki, nii et tegelikult on see stipendium. Sotsiaalvalitsusest sain 120 krooni, - olen sedapuhuku nii siis ranamees.

Laagri küsimust ei ole saanud ikka veel selgitada, - täna kuulsin, et Sigtunasse asutatavat laager 40. inimesele, ning et seal olevat juba Marie Under ja et Arumaad siirduvad ka sinna. Võib olla ligemal ajal saan selle laagri kohta täpsamat informatsiooni.

Siis veel, - Zenjale võiksid ettevaatlikult kirjutada, et ta laseks Theal kirjutada siiski oma aadressil, - paljudel põhjustel ei sooviks ma, et saan sealt poolt kirju! Muidugi, kui see teisiti ei anna korraldada, siis pole midagi parata.

Tundke end siis võimaluste piirides rõõmsatena pühapäeval. Tanukesele osta eriti hääd kommi, kuid ära unusta ka ennast. Samas kirjas saadan Sulle tubakakaardite südamikud, neid olevat uute väljaandmisel tarvis.

Palju südamlikke tervitusi Sulle ja Tamule, - ütle pisi Krantsile, et meister teeb juba vankrit! Tervita ka proua Koerni ja proua Soomi.

Sind südamlikult tervitades -

► ▲ Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 28. septembrist 1944. EKM, EKLA, 414, 25:22, l. 124/157

Paar päeva varem, 5. oktoobril 1944 oli Armin kirjutanud abikaasale detailselt eelmise katse nurjumisest.

Armini kirjades Liidiale on vähe otseselt väljendatud emotsiooni. Vaid mõni harv niit näib osutavat Liidia inimlikule vajadusele saada abikaasalt lohutust ja tuge. Armin manitseb abikaasat mõistlikule suhtumisele: „Loodan, et lepid olukorraga ka ilma, et ma püüaksin Sind troostida. Pea-asi, leia omale tööd ja tegevust, siis kaob peagi see mõni kuu ja uuel kodul on veelgi rohkem väärtust.¹⁸ Mine tea, milleks see hea on.“¹⁹

Armini emotsionaalne kasinus ning ajutine rahulolu elutingimustega tulenevad huvitavast tööst ning põhilistest elumugavustest: kodus söid kaks „poissmehest“ sõpra²⁰ kartulit, silku, vahel praetud vorsti. Meeldivaks vahelduseks olid küllakutsed kolleegidelt. Samal ajal ei ole kirjades mainitud Liidia ja Taneli toitumist, kuid arvestades, et see oli arstlikult kontrollitud, ei tarvitsenud see olla Arminist halvem. Peamine ebamugavus on Taneli haigus, mis võtab kord halvema, kord parema pöörde. Arstiabi ligidus on hüve, mille pärast talutakse laagris „karjas“ elamist, eemal sõpradest ning küllakutsetest. Armin sisendab Liidiale mõistuspärasu suhtumist ning kirjeldab talle laiemat pilti kaasmaalaste saatusest:

Täna kuulsin, et eestlaste päästmise aktsioonil on nüüd lõpp, ei lähe enam ükski paat sinna poole.²¹ Ainult ei ole ikka veel ülevaadet neist pääsenuist, kes praegu on Gotlandil ja mujal, nii et on ainuke lootus, et nende hulgas leidub siiski ka häid eestlasi ning ka meie tuttavaid ja sõpru. Senini on iga päev ilmunud ajalehtedes artikleid eestlaste pääsemisest, kuid on teada ka paljude paatide hukkumist, paar korda isegi üsna Rootsi ranna ligidal. Kuid nii väga paljude kurb saatus jääb meile täiesti teadmatuks.²²

Perekondlikud kirjad põgenemistekonnalt ja väljakutsed uurimistöök

Ehkki erakirju allikana kasutades peab arvestama omaeluloolise allikatüübi subjektiivsusega, on olustikukirjeldused kahtlemata üks selliste kirjade põhiväärtusi.

Milliseid küsimusi tõstatavad Armin Tuulse abikaasale saadetud kirjad vahetult pärast nende Rootsi jõudmist? Millistele küsimustele võiksid need vastata? Kirjaosava haritlase sõnumitest saab pildi toonasest olmest ja meeoludest, mida täiendavad üldised märkused pagulasperede väljavaadete, eestlaste institutsioonide ning seltskonnaelu kujunemise kohta. Lisaks leiab neist osutusi sündmustele, mida kinnitavad Rootsi eestlaste meediakanalid, näiteks arstiteadlase Maks Tiitso õnnetust surmast põgenemisel saadud vigastuse tüsistustesse kõneletakse ka Rootsi eesti lehtedes.²³ Omaette küsimus on, kas ajalehed nagu näiteks Rootsi Eesti Teataja levisid 1944. aasta sügisel ka põgenikelaagris.

Armin Tuulse kirjad Liidia Tuulsele väärivad uurimist nii eraldiseisva tervikuna kui koos teiste põgenike ajutistes maabumiskohtades kirjutatud kirjadega, mis on erinevates arhiivides tänaseni tallel. Põhjalik töö nende kirjade kaudu kujuneva võrgustiku uurimiseks – mida raskendab kahtlemata asjaolu, et paljusid sõpru ja kamraade mainitakse vaid perekonnanimedega – on vajalik ja väärtuslik, nagu ka paralleeluuring teiste Rootsi põgenenud eesti haritlaste personaalarhiivides leiduvate kirjadega samast ajaperioodist.

¹⁸ Ühes kirjas soovib Armin pedagoogika haridusega abikaasale käsitööd kui mõtteid eemale viivat tegevust, lubades isegi lõnga saata.

¹⁹ Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 7. oktoobrist 1944.

²⁰ 1944. aasta septembri lõpust jagas Armin Tuulse Stocksundi linnaosas üürituba ajaloodoktor Arnold Soomiga.

²¹ Eestlaste päästmist 1944. aasta sügisel juhtisid Rootsist Eesti Abistamisorganisatsioon ja Eesti komitee, vt E. Saar. Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. – Tuna 2004, nr 3, lk 66.

²² Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 7. oktoobrist 1944.

²³ Armin Tuulse kiri Liidia Tuulsele 7. novembrist 1944. Vt T. Kirss (koost). Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil. Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk 619.